

В.В. Гордієнко

Уманський державний аграрний університет, Україна

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В ТРАНСНІСТРІЇ В 1941 – 1944 рр.

У статті розкриваються особливості державно-церковних взаємин у зоні румунської окупації в період Другої світової війни. Аналізується процес відродження церковно-православного життя і роль у ньому окупаційної влади.

Утвердження громадянського суспільства в Україні потребує того, щоб релігія і церква зайняли належне місце серед інститутів свободи і демократії. Слід зазначити, що цей процес відбувається повільно і суперечливо. Протягом останніх п'ятнадцяти років ми є свідками перманентного конфлікту між основними церковними інституціями країни. Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП) і Українська православна церква Московського патріархату (УПЦ МП) не тільки не сприяють духовному єднанню українського народу, його демократичній трансформації, а й поглиблюють етнокультурний розкол в суспільстві. Основною причиною протистояння в лоні українського православ'я є тяжка спадщина тоталітаризму. Дієвим засобом подолання цієї спадщини може стати ґрунтовне вивчення історії тоталітаризму загалом і становища релігії і церкви в умовах тоталітарної держави зокрема.

Православ'я в Україні набуло трагічного досвіду співіснування не тільки з радянським режимом. Протягом Другої світової війни наша православна церква взаємодіяла з двома окупаційними режимами: нацистським і румунським. Обидва режими за їхньою суттю були відповідними різновидами тоталітаризму. Становище церкви в умовах нацистської окупації в українській історіографії вже набуло належного висвітлення. Науковий аналіз церковного життя в умовах румунської окупації тільки розпочинається. Протягом останніх років з'явилося кілька робіт з даної теми, автором яких є одеський історик М. Михайлуца. Дослідник запровадив у науковий обіг значний обсяг архівних джерел, у тому числі румуномовних. Історик розкрив зміст релігійної політики румунських окупантів, дав всебічну характеристику діяльності «Православної румунської місії» в Трансністрії [1], [2].

Деякі аспекти релігійно-церковного життя в Трансністрії висвітлювали українські історики А. Жуковський і Ю. Волошин [3], [4]. Ще в радянський період у Москві і Кишиневі було видано збірники матеріалів, в яких опубліковано низку документів періоду румунської окупації, серед них документи релігійно-церковного змісту [5], [6]. Михайлуца, Волошин, Жуковський у своїх дослідженнях акцентують увагу на соціально-політичній складовій релігійно-церковного життя в Трансністрії. Однак поряд із політичними аспектами проблеми є й інші, які теж заслуговують уваги дослідників. Зокрема, окремого вивчення потребують питання відродження церковно-православного життя і роль в ньому місцевого українського населення, динаміки релігійної політики румунів, українського автокефального руху та ін. З огляду на це авторів бачиться актуальною потреба доповнити історичну реконструкцію основних процесів у церковно-православному житті Трансністрії, які відбувалися в часових рамках вересня 1941 – лютого 1944 рр.

У цій роботі автором використано деякі нові документи періоду румунської окупації з українських архівів. До джерельної бази даної історичної розвідки залучено численні інформативні матеріали періодичних видань Трансністрії – російськомовних

газет «Молва» і «Одесская газета». Ці видання є важливим історичним джерелом для дослідження даної теми, оскільки дають можливість глибше розкрити сутність взаємин між церквою і окупаційним режимом, з одного боку, і церквою та православними віруючими – з іншого.

У порівнянні із зоною німецької окупації становище православної церкви в Трансністрії мало суттєві відмінності. Насамперед слід взяти до уваги, що Румунська православна церква (РумПЦ) була вагомим чинником у суспільному житті Румунії періоду диктатури Антонеску. Диктатор і його пропагандистська машина постійно і наполегливо намагалися підкреслити християнський характер режиму. В нацистській Німеччині в середовищі найвищого керівництва були популярними ідеї неоязичництва, а католицьку і протестантську церкви розглядали як ворожі інституції. На відміну від нацистського режиму, румунський режим Антонеску в ставленні до церкви проявляв прагматичний консерватизм. Від початку окупації румунами території Одещини, Миколаївщини, Вінниччини урочисто проголошувалась християнська місія, яку нібито мав виконати румунський народ на дехристиянізованих більшовиками землях.

Як вже зазначалось, за своєю суттю режим Антонеску в Румунії був тоталітарним. А за такого режиму церква не могла бути самостійною соціальною інституцією. Ще до початку радянсько-німецької війни РумПЦ стала складовим елементом ідеологічного апарату режиму. Недарма релігійними справами в Трансністрії протягом окупації займалася Дирекція освіти і пропаганди [7, с. 65]. Підтвердженням того, що РумПЦ була одержавлена, свідчить право «Вождя Румунської держави і маршала» Іона Антонеску скликати Синод Румунської православної церкви. На окупованій території священники підпорядковувалися чиновникам окупаційного режиму. Окупаційна влада регулярно проводила так звані «місіонерські конгреси» – своєрідні наради зі священниками, на яких останні звітували про свою діяльність, складали відповідні плани, а також отримували належні вказівки щодо своєї пастирської роботи [8, с. 4]. Тому не дивно, що на українських землях РумПЦ виступала засобом денаціоналізації та румунізації місцевого населення.

4 вересня 1941 року уряд Румунії ухвалив рішення про відновлення православ'я в Трансністрії [9, с. 34]. Хоча, варто зазначити, відродження релігійного життя розпочалось тут дещо раніше – відразу ж після евакуації радянських адміністративних установ. Загалом, у процесі організаційного становлення православної церкви в Трансністрії можна виділити два етапи. Перший охоплює часовий відтинок від вересня 1941 р. по грудень 1942 р.; другий – з грудня 1942 р. і по лютий 1944 р.

Істотною особливістю першого періоду стала діяльність у Трансністрії так званої «Православної румунської місії». Протягом цього часу завершилось відновлення повноцінного релігійно-церковного життя. Тут варто підкреслити, що головним рушієм цього процесу були православні миряни – мешканці окупованих румунами земель: українці, росіяни, молдовани. Саме вони без будь-якого стимулювання ззовні створювали ініціативні групи, збирали кошти, відбудовували храми, шукали священника тощо. Роль же «Православної румунської місії», яка перебувала в Одесі, полягала в тому, щоб процес релігійного відродження підпорядкувати окупаційному режимові.

За один лише рік тільки в Одесі було відкрито 29 парафіяльних і три монастирських церков. Наприкінці окупації в Трансністрії діяло 607 парафій, з них – 477 українських [10, с. 21]. Маючи відповідні кошти, використовуючи захоплене обладнання, протягом першого року своєї діяльності «Румунська православна місія» видала і поширила серед віруючих 60 тис. екземплярів недільних листків для народу «Християнське життя» і багато молитовників [11, с. 1]. Згодом тут почали виходити

релігійні періодичні видання – журнал «Православна Трансністрія» і тижневик «Християнський вісник» [12, с. 3].

«Румунська православна місія» жорстко контролювала процес становлення церковно-православного життя в Трансністрії, забезпечуючи запровадження уставу РумПЦ. Відтепер окремі богослужіння в церквах Трансністрії присвячувались румунським національним святкам. Представники «місії» брали участь в усіх урочистостях, які відбувалися в Одесі. Згідно з наказом губернатора Трансністрії Алексіану від 14 жовтня 1942 року про організацію освіти, всіх школярів зобов'язували відвідувати шкільні релігійні заходи та богослужіння [7, с. 158].

На православну церкву Трансністрії покладалися завдання і суто ідеологічного характеру. За ініціативи «Румунської православної місії» в Одесі було відкрито Релігійний музей, яким опікувалася церква. Музей мав три відділи: 1. Церковне життя в Задністров'ї в дореволюційний період. 2. Руйнівна антирелігійна робота жидо-комуністів. 3. Будівнича і проповідницько-місіонерська діяльність православного румунського духовенства в Трансністрії [13, с. 2]. Окрім того, при Кирило-Мефодіївській церкві Одеси працював «Дім християнської культури», де працівники «місії» читали лекції та проводили бесіди з православними мирянами на релігійну тематику [14, с. 4].

За рік румунської окупації чисельність православних парафій у Трансністрії зросла настільки, що можна було створювати окрему єпархію у складі РумПЦ. Постало завдання підібрати авторитетного архієрея, який би міг успішно розв'язати деякі проблеми релігійного життя краю. Так, православні Трансністрії (українці, росіяни) хотіли бачити відроджену церкву принаймні такою, якою вона була тут до революції. Окупанти ж відверто зневажали релігійні інтереси місцевого населення, нав'язуючи йому румунський варіант православ'я. І варто зазначити, що в цьому напрямі «Румунською православною місією» було зроблено немало. Однак адміністративні можливості цієї структури в такій делікатній сфері, як церковно-релігійне життя наприкінці 1942 року були вже вичерпані. Тому румунська влада ухвалює рішення направити до Трансністрії для продовження справи підпорядкування церкви завданням окупаційного режиму румунського ієрарха – митрополита Віссаріона Пую.

Митрополит Віссаріон чи не найліпше підходив на роль архієрея в регіоні, де переважало українське і російське населення. Вихованець Київської духовної академії, він напередодні Другої світової війни обіймав посаду правлячого ієрарха Буковини. Митрополит відмінно володів російською мовою, знався на російській культурі. З перших днів свого перебування в Трансністрії (з 08.12.1942 р.) митрополит став наголошувати на своїй лояльності до нерумунів. На урочистому прийомі, організованому з нагоди його прибуття до Одеси, він заявив: «Я не румун, не росіянин, не француз і не італієць, а слуга Христа...». Згодом, на зустрічі з одеським духовенством митрополит знов підкреслив: «...Мені, як Єпископу, однаково близькі і дорогі всі діти Православної церкви і всіх я повинен вести до спасіння» [15, с. 2]. З цього можна було зробити висновок, що використання церкви Трансністрії задля вирішення завдань окупантів відтепер відбуватиметься більш витончено.

Віссаріон скрізь намагався підкреслювати братерську єдність між Румунською і Російською православними церквами. У зв'язку з цим тут варто звернути увагу ще на один нюанс. Важко назвати простим збігом обставин приїзд до Трансністрії ієрарха з такими інтернаціональними поглядами в дні тяжкої поразки німецьких і румунських військ під Сталінградом. Великодержавна пиха і самовпевненість окупантів трансформуються в більш-менш тверезу політику тимчасового перебування на чужій землі.

З прибуттям митрополита Віссаріона до Трансністрії розпочинається другий етап в житті православної церкви, який тривав до лютого 1944 року, тобто до того часу, коли ієрархи та частина духовенства РумПЦ покинули межі України. З огляду на перші заяви митрополита, а також на те, що він у минулому був пов'язаний з Російською православною церквою, можна припустити, що його призначення було викликане не тільки бажанням окупантів налагодити повноцінне релігійне життя в провінції. Відверто румунізаційна політика Православної місії в Одесі викликала невдоволення місцевого населення і тихий спротив. Тому Віссаріон був направлений у Трансністрію, також з метою пом'якшити непрості стосунки між парафіянами і румунськими пастирями.

Відтепер діяльність «Румунської православної місії» безпосередньо спрямовував митрополит Віссаріон. Ця робота продовжувалась за такими основними напрямками: подальша розбудова і вдосконалення церковно-православного життя, розгортання проповідницько-місіонерської діяльності. Поряд з цим церква намагалась сприяти проведенню усіх заходів окупаційної влади. Румунізація відтепер відбувалась в більш м'якій, завуальованій формі.

Оскільки місцевих священнослужителів не вистачало, до Трансністрії церковна влада направляє священників з Румунії. Очевидно, якась частина з них була просто не готова до роботи в нових умовах. Немало серед румунських пастирів Трансністрії з'явилося й взагалі випадкових людей, які своє перебування в новій єпархії розглядали як тимчасове і непросте. Часто поведінка таких священнослужителів була далекою від моральних приписів християнства. Деякі з них, наприклад, знайшли можливість пожитися за рахунок своїх парафіян під час проведення окупантами кампанії виселення українців зі своїх сіл і поселення на їх місце молдован. Так, священник Калофетяну, який був пастирем в українських селах Вада-Туркова та Білочі, збирав серед місцевих мешканців ковдри, килими, рушники, подушки, обіцяючи за це поклопотатися перед владою, щоб селян не виганяли з села. Окрім того, священник зініціював збір 700 марок для купівлі собі великого килима. Як зазначав очевидець: «Така поведінка Калофетяну справила гнітюче враження на місцевих жителів» [16, с. 150].

Окупаційна влада Трансністрії сприяла відновленню монастирів. Навесні 1943 року тут вже активно функціонували 12 чернечих общин. Причому 10 монастирів були чоловічими і два – жіночими. В них мешкали 120 монахів; 100 ченців були місцевими жителями, а 20 – прибули з Румунії. В Одесі відновили діяльність 5 монастирів. Керівництво усіма монастирями Трансністрії зосереджувалося в руках архімандрита Варлаама Кириці, який мав звання екзарха і безпосередньо підпорядковувався митрополитові Віссаріону [17, с. 2].

Як вже зазначалось вище, для православної церкви Трансністрії, особливо за врядування митрополита Віссаріона, характерним було постійне підкреслювання нібито духовного зв'язку з російською церквою, але не з діючою Російською православною церквою митрополита Сергія (Страгородського), а з дореволюційною. До Московської патріархії, яка перебувала під контролем сталінського режиму, РумПЦ виявляла стриманість.

Таке ставлення спричинювалось низкою обставин. Частина архієреїв РумПЦ так або інакше була пов'язана з Російською церквою. Дехто з них отримав духовну освіту в дореволюційній Росії. Інші були хіротонізовані в лоні РПЦ. До таких належав, наприклад, і сам митрополит Віссаріон Пую. Традиційні міжцерковні зв'язки доповнювались шануванням у Румунській і Російській церквах одних і тих самих святих (св. Володимир, св. Серафим Саровський).

Наголошення на духовних зв'язках саме з дореволюційною РПЦ у румунській церкві мало соціально-політичну основу. Цареславна тенденція Російської православної церкви, державний характер її імпонували режимові Антонеску в Румунії. Адже цей режим формально був монархією із законним монархом на чолі держави. Фактично РумПЦ також мала державний статус і так само, як колись Російська церква, освячувала царський режим, РумПЦ своїм авторитетом освячувала режим Антонеску.

Нарочите підкреслювання зв'язків з РПЦ зумовлювалось також і тактичними міркуваннями окупантів. Переважна більшість мешканців Трансністрії була нерумунського походження (українці, росіяни), а частина місцевого духовенства свого часу належала до Російської церкви. Тому така позиція митрополита Віссаріона мала на меті зменшити недовіру парафіян до РумПЦ у своїй єпархії.

Своєрідним було ставлення РумПЦ до Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Ще на початку відродження церковно-православного життя в 1941 році в Одесі виникла парафія УАПЦ, навколо якої об'єдналися активісти українського життя. Як зазначає А. Жуковський, «„Румунська православна місія”, а потім і митрополит Віссаріон поставились вороже до священників-автокефалістів. Усім шістьом священнослужителям УАПЦ не було надано парафій і вони змушені були покинути Одесу» [18, с. 93]. Таким чином, у релігійному питанні, на відміну від нацистів, румуни не робили ніяких поступок українцям. Вони не могли допустити небезпеки розколу церкви в Трансністрії, оскільки ця церква була складовою частиною єдиної РумПЦ, важелі керування якою знаходились в руках самого диктатора Антонеску.

Ще однією особливістю православної церкви в Трансністрії було те, що вона стала фактором поширення румунського націоналізму. Проповідь християнських цінностей у ній дивовижно поєднувалася з ідеями національної зверхності, зневагою до місцевих традицій. І хоча митрополит Віссаріон намагався згладити ці суперечності, вони залишалися до самого кінця окупації. В багатьох парафіях, де віруючі були в основному українцями, пастирські функції виконували румуни. Для вступу до Одеської духовної семінарії кожен абітурієнт мусив обов'язково надати документ про національну приналежність [19, с. 2]. В Одесі окупанти заснували філії румунських націоналістичних організацій, серед яких помітне місце посідало Товариство румунських православних жінок. Православний культ Трансністрії окупаційна влада також намагалася пронизати румунським духом. В Одесі був спеціалізований магазин, де продавалось церковне начиння (кіоти, лампади, кадильниці тощо) з оригінальним румунським орнаментом. Священники-румуні, яких направляли з «місіонерськими» цілями в Трансністрію, окрім проведення власне пастирської діяльності, зобов'язані були прищеплювати парафіянам «національні почуття», звичайно ж, румунські. Подекуди священники організовували навчання румунської мови для своїх парафіян [20, с. 4]. Фактично всі здобутки відродження церковно-православного життя в Трансністрії окупанти приписували собі.

Аналізуючи результати своєї діяльності в Трансністрії, румуни визнавали, що за два роки окупації їх пропаганда була спрямована на виховання «етнографічного молдавського елементу», щоб прищепити румунський дух, створити прийнятну для румунської адміністрації обстановку [7, с. 163]. Яскравим символом діяльності православної церкви в Трансністрії може послужити епізод, зафіксований українськими підпільниками. В містечку Голті на Пасху два румунських офіцери, під час обходу навколо церкви, вели під руки румунського полковника, котрий в одній руці тримав свічку, а в іншій – нагайку [21, с. 9]. Отже, православна церква в Трансністрії, так само як

і православні конфесії в німецькій зоні окупації України, була використана як засіб впливу на населення задля більш ефективного виконання завдань, які стояли перед окупаційним режимом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Михайлуца М.І. Релігійна політика румунської окупаційної влади у Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 30-х – 1944 р.). – О.: Вид-во «Optimum», 2006. – 237 с.
2. Михайлуца М.І. Діяльність Румунської православної місії в Трансністрії 1941 – 1943 рр. (на основі румуномовних джерел) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. – Вип. 9, ч. 2. – С. 259-265.
3. Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часі Другої світової війни // Український історик. – 1987. – № 1 – 4. – С. 73-108.
4. Волошин Ю. Українська православна церква в період нацистської окупації. – Полтава, 1997. – 242 с.
5. Реакционная роль религии и церкви (Архивные документы о деятельности священнослужителей в Молдавии). – Кишинев, 1969. – 326 с.
6. Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945. – М., 1972. – 388 с.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ). – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 293.
8. Окончание миссионерских конгрессов // Одесская газета. – 29 авг. 1943. – № 200 (472).
9. Волошин Ю. Українська православна церква в період нацистської окупації. – Полтава, 1997.
10. Михайлуца М. Православна, лютеранська і католицька місії на теренах Трансністрії (1941 – 1944 рр.) // Історичний журнал. – 2007. – № 3. – С. 21.
11. Культурно-просветительная работа в Транснистрии // Молва. – 20 дек. 1942. – № 18.
12. Религиозная жизнь // Одесская газета. – 7 апр. 1943., № 81 (360).
13. Религиозный музей // Молва. – 15 дек. 1942. – № 13.
14. Религиозно-нравственные собеседования // Молва. – 17 дек. 1942. – № 15.
15. Представление митрополиту Виссариону местного духовенства и старост церквей // Молва. – 12 дек. 1942. – № 11.
16. Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945.
17. Монастыри в Транснистрии // Молва. – 14 мар. 1943. – № 84.
18. Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часі Другої світової війни // Український історик. – 1987. – № 1 – 4.
19. Воззвание ЕВП Митрополита Виссариона // Одесская газета. – 14 янв. 1943. – № 10 (289).
20. Курсы румынского языка // Молва. – 23 июня 1943. – № 163.
21. ЦДАВОУ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 83.

В.В. Гордиенко

Православная церковь в Транснистрии в 1941 – 1944 гг.

В статье раскрываются особенности государственно-церковных взаимоотношений в зоне румынской оккупации в период Второй мировой войны. Анализируется процесс возрождения церковно-православной жизни и роль в нем оккупационной власти.

W.W. Gordienko

Orthodox Church in Transnistria in 1941 – 1944 yy.

The features of state-church mutual relations in the area of Romanian occupation in the period of Second World war is showed in the article. The process of revival of church-orthodox life and role is analysed in him to of occupation power.

Стаття надійшла до редакції 21.11.2007.